

Љубодраг П. Ристић

ВРЕМЕ ЈЕ ЗА НЕЗАБОРАВ

Поштовани Начелниче Округа, Господине Градоначелниче, Часни оци,
Поштовани гости, драги суграђани, даме и господо!

Време је – а увек је време када су слични догађаји у питању – да се на седамдесетседму годишњицу стрељања краљевачких грађана и њихових невољних гостију – српских и словеначких избеглица – поново поклоним пажња и освежим сећање на страдање оних који то ничим нису нити скривили нити заслужили. Октобра 1941. године, много људи је настрадало само зато што су овде живели, зато што су се овде задедали у својим двориштима, за фабричким машинама или на пијаци, зато што су овде избегли, протерани из својих далеких домова...

„Краљево је на таквом геостратешком положају да га у ратним и бурним временима несрећа никада није мимоилазила – његова прошлост испуњена је рушењима, паљењем, убијањем, уништавањем” – записао је један наш историограф.¹ Малена је била ова варош у коју су се, касне јесени 1915. године, у повлачењу пред непријатељем сливали српски народ у бежанији и измучена српска војска. Због црних марама и барјака чинила се још мањом када су је, крајем октобра 1918. године, опљачкану, порушених мостова и пруга, ослободили они малобројни који су преживели Цер и Колубару, Албанску голготу и Солунски фронт. Као административно, привредно, просветно и здравствено средиште Жичког среза, Краљево је током кратког двадесетдогодишњег периода мира између два светска рата, од занатлијско-трговачке вароши израстало у важан, модеран, србијански град и индустријски центар. Велике су биле перспективе града који је уз „Др-

¹ Драган Драшковић, „Како се сачувати?” Предговор каталогу изложбе *Краљево 14. Х 1941. Документи и слике*, Народни музеј Краљево, Краљево 2016, 6.

жавну фабрику авиона” и железничку радионицу за оправку вагона и локомотива, имао преко 260 трговачких радњи, радионице са 43 различита заната, око 120 хотела, кафана и крчми, неколико новчаних завода, бановинску болницу и све боље школство... Кроз овај град у коме су се укрштали многи путеви, свакодневно је пролазило 18 путничких возова.

Већ осмог дана кратког Априлског рата 1941. године, немачка војска је ушла у Краљево. Није прошло много времена од капитулације југословенске војске до тренутка када су око угледнијих личности, резервних официра или политичких радника почеле да се окупљају веће или мање групе одважнијих људи, спремних да крену у борбу за ослобођење. Међу њима били су и они који су се августа 1914. сјурили низ Цер, а септембра 1916. преко Кајмакчалана отворили Капију слободе, и они чији су очеви пали на путу од Ваљева, преко Крфа и Битоља до Београда, и они који су на слободољубљу и правдољубљу предака градили идеје новог друштва. Ослободилачки дух који је упорно и систематски стваран и уздизан скоро век и по, није угаснуо пред окупатором одраније познатог језика. Међутим, овога пута окупатор није пред собом имао организовану војску са чврстом командом. Путеви и идеје спонтано формираних, слабо наоружаних група били су различити, али им је била истоветна жеља да се земља ослободи од окупатора.

Крајем лета и почетком јесени 1941. године, растући терор окупационих снага изазивао је бројна бежања у шуме и формирање јединица које су мањим сукобима увеле, два идеолошки потпуно различита покрета, у лабаву сарадњу и успешан устанички покрет. Ношени полетом првобитних успеха, партизани и четници су брзо ослободили знатан део територије у западној Србији. Лозница, Крупањ, Ужице, Чачак... У вихору првих победа најављиван је српско-српски историјски сукоб. Неслога партизанских и четничких команданата, неискуство у планирању и извршавању операцијских задатака и живавост немачког отпора у опседнутом граду најављивали су безизлаз и трагедију.

Ако се интернирање већег броја официра и војника разбијене југословенске војске и из Краљева на рад у Немачку сагледа као релативно очекиван потез окупатора према пораженој војсци, онда је у овом граду владао мир све до партизанско-четничке блокаде Краљева. Под условом да се миром може назвати стање у окупираном граду где су почетком октобра почињала прва бројнија хапшења. Заточено је у локомотивској хали прво 600, потом још 800 талаца, махом радника. Хапшења су настављена. Ослободилачки полет два супротстављена покрета и искуство из претходног, Великог рата, с једне, и поробљивачка идеологија немачких окупационих јединица, с друге стране, ни-

су давали много наде опсађеном граду. Штавише, наредбом генерала Бемеа о стрељањима стотина становника у виду одмазде за погинуле или рањене немачке војнике, окупатор је показао да ће у бескрупулозном убијању надмашити бестијалност оних који су се исказали 1914. године у Мачви. Стезање ослободилачког обруча око града навело је опкољене окупаторе да спроведу у дело генералову наредбу. Стрељање је почело 15. октобра.

Било је неколико покушаја да се трагедија избегне или умањи. Партизански ултимативни захтев Немцима недељу дана пре почетка стрељања, молбе краљевачких угледника Радослава Веснића и Мила Радовановића партизанским и четничким командантима када је већ било стрељано око 1500 људи, преклињања владике Николаја Велимировића упућена Драгољубу Михаиловићу и коленопреклоне молбе владичине пред немачким официрима нису спасиле ниједног Краљевчанина. Тек када је опсада попустила, 20. октобра ујутру стрељање је обустављено. Краљево је поново обојено црним марамама и барјацима.

Због начина прикупљања талаца и због последица по град, место злочина није било само стратиште на коме су они стрељани већ је место злочина био цео град. У неколико дана стрељања сабијене су хиљаде насилних одузимања живота. Једина кривица оних који су стављени пред стрељачки строј била је у томе што су се задесили у једном несрећном граду који се понадао слободи. Његова нада је била погрешна само утолико што краљевачки варошани нису веровали да ће им одузети њихове убоге животе зато што је град био окружен онима који нису разумели да је тренутак освајања слободе погрешно изабран те да ће цена таквог освајања бити превелика и непреболна. Унутар града сваку наду талаца гасили су они којима су животи талаца вредели само онолико колико су их могли наплатити уценом о повлачењу опсаде.

Попис из 1931. године спроведен је далеко пре почетка рата док је прилив становништва привученог привредним развојем Краљева бивао све већи, па је број између 12000 и 15000 варошких становника несигуран. Исто тако нису сасвим сигурни бројеви да је у град дошло, по неким списковима преко 2800 избеглица, а према другим тврдњама чак 3650. Многи су становали код рођака па се нису ни уписивали у избегличке спискове. Други, смештени по околним селима и бањама никада нису били евидентирани. Објективни историчари су темељним истраживањима немачких педантних спискова стрељаних дошли до закључка да у хумкама на гробљу стрељаних лежи скоро 2200 страдалника.² Подаци ових докумената јесу непобитни али проста људска сумња наводи на помисао да се ниједан злочинац није трудио да оста-

² Видети радове Силвије Крејаковић, Радомира Ристића, Љубодрага Димића, Благомира Бишевца и Љубодрага П. Ристића у: *Краљево, октобра 1941*, Краљево 2003.

ви доказе свога недела. Или су их четни евидентичари намерно документовали подвлачећи учињену страхоту јер казна је морала бити драстична и јавна. При томе, не би требало заборавити да то није било једино стратиште у овом крају. У послератним новинским написима и изјавама овај број ће се кретати од две до седам хиљада. Тачан број страдалих свакако није могуће утврдити а још мање њихов састав по полу, узрасту, занимању и националности. Можда се, много година касније, најтачнији број нашао у белешци једног нашег угледног суграђанина: „Ниједном податку се не може веровати колико је људи стварно стрељано, али мени не би било лакше да је и три пута мање од најскромнијих процена.”³

Таоце безнађа убили су заробљеници безумља. Људски животи су претварани у бројеве који су збирани у Нирнбершким судницама, пригодним говорима или на новинским ступцима. Величина бројева није добијала пропорционалну надокнаду у историјској правди. Уосталом, зар је у претходном, Великом рату неко кажњен за злочине учињене српском народу?

Увек и поново може се постављати питање да ли се то морало десити и да ли има криваца? Да ли је победничка или емигрантска прича о рату „појела” жртве које су по потреби увећаване или смањиване пребацивањем кривице на једну или на другу страну? Остављајући по страни размишљања и супростављене ставове о томе да ли су криви партизани или четници, леви или десни, рационални или идејама заслепљени, свакако се може постићи сагласност о једном: остварена претња да ће за једног убијеног немачког војника бити стрељано стотину грађана а за рањеног педесет, није ни војничка победа, ни витешки поступак и никада и нигде није уписана у међународно право, нити у етику било ког народа.

Неумитно, пред нашим очима време садашње постаје време прошло. А нама се, после скоро осам деценија од тешких злочина који су почињени над српским народом не само овде, не само широм Србије, већ још и више, широм окупатором распарчане Краљевине Југославије, намеће вечито питање: ако као хришћани морамо опростити чак и злочин над злочинима, имамо ли право, слободу можда, да допустимо да из наше свести и свести наших потомака лагано клизи у заборав представа о величини зла које је учињено овом граду? Када сведока историје више не буде, када папир толико пожути а слова изгледе и постану нечитљива, када све књиге стану на тек једну екстерну меморију хоће ли доћи тренутак у коме више нећемо знати нити ћемо се више сећати шта се десило с оне стране пруге, западно од фа-

³ Радован Типсаревевић, „Писмо нама”, *Ибарске новостии* 1990, 11. и 18. октобар (XLI-II, 1939, 1940).

бричких хала, испод Грдичког брда? Хоће ли то бити тренутак сопственог заборава иза кога не може остати ништа друго осим питања „куда даље“?

Онај ко је оптерећен прошлошћу, истина, не види будућност али онај ко не памти сопствену прошлост може само тумарати по будућности. Потискивање у заборав онога што се не може појмити за истину, што није блиско поимању човека и човечности јесте „насиље над сопственом историјом.“ Питање јесте: „каква је будућност прошлости“?

Слика прошлости се може учинити објективном, обојити фактографијом, урамити научном методологијом али она ће бити онолико трајна колико буде било нас који је умножену носимо у себи. Ако је тачно да своје претке памте само следеће три генерације, онда овај град и његови становници – ко год они били и одакле год потицали – морају учинити све да тако не буде. Сувише је људских живота, сувише крви и патње уграђено у темеље трајања и одржања овог града да би он и они чији трагичан крај обележавамо данас били заборављени. Данашњи дан, данашњи скуп, данашње речи подсећања, данашње паљење свећа говоре да се тако нешто не сме и неће десити. Зато корачање до места њиховог страдања јесте корачање памћења.

Захваљујем на пажњи!

Беседа изговорена 14. октобра 2018., на комеморативној седници Скупштинe Града Краљева, поводом Дана сећања на жртве октобарског сирењања 1941.